

**МЭТА-ЗМЕСТАВЫ КАМПАНАЕНТ ПАТРЫЯТЫЧНАГА ВЫХАВАННЯ Ё
ДУХОЎНАЙ СПАДЧЫНЕ ЁСХОДНІХ СЛАВЯН
X – ПЕРШАЙ ПАЛОВЫ XIII СТ.**

А. Г. Брэль

УА МДПУ імя І. П. Шамякіна

Патрыятызм, як прыналежнае індывіду асэнсаванне свайго адзінства з Радзімай, з'яўляецца прадуктам шматвекавога самаразвіцця ўсходне-славянскай цывілізацыі.

Славянскія плямёны, якія прыйшлі ў VI ст. на Усходне-Еўрапейскую раўніну, першапачаткова асэнсоўвалі гэтую тэрыторыю і ўсё, што з ёй звязана, у катэгорыях вялікай патрыярхальнай сям'і. Менавіта таму пачатковыя формы патрыятызма мелі сямейна-радавы характар, калі “наша зямля” разумелась як та зямля, на якой жыве і працуе радавая абшчына. Наследванне гэтай зямлі як прасторы радавога быцця (“ад дзедзіны да отчыны”) параджала пачуццё непадзельнай сувязі і асабістай адказнасці за гэту зямлю перад продкамі і нашчадкамі.

“Маці – сыра зямля” для сучаснай самасвядомасці можа ўспрымацца не больш як паэтычны вобраз альбо метафара. У аграрным грамадстве часоў Кіеўскай Русі зямля ва ўсёй яе шматстатнасці – глеба, расліны, лясы, водасховішчы, птушкі і зверы – успрымаліся як нешта цэласнае ў сваёй спрадвечнасці. Як неад'емнае і непадзельнае з чалавекам, – як свет, злучаны ланцюгом узаемных абавязкаў, у якім чалавек быў “ключом, з'яднаўшым увесь свет”, але, адначасова, – і творцай, і абаронцам усіх гэтых светаў.

Па меры перахода ад радавой абшчыны да суседскай, з узнікненнем племяннага і саюзна-племяннага аб'яднання, а потым – дзяржаўных аб'яднанняў, змянялася і ўяўленне ўсходніх славян аб прасторы свайго быцця, атаясамлівая зараз з “нашей руськой землей”.

Гэты азначала новы ўзровень патрыятызма – патрыятызма “отчыннага”, калі пад “отчынай”, пазней эвалюцыяванай у катэгорыю “Айчына”, ужо разумелі ўсю прастору “руськой землі”, а ўладаром гэтай зямлі, перахадзіўшай ад пакалення да пакалення ў якасці калектыўнай спадчыны, становіўся сам народ.

Тэрыторыя Усходне-Еўрапейскай раўніны з трох бакоў свету – захада, поўдня і поўначы – не мела прыродных межаў, абараняўшых ад агрэсіі іншых плямён і народаў, перш за ўсё качэўнікаў. Таму быць у адзінстве з зямлёй азначала быць адказным за яе

не толькі ў штодзённай працы, але і амаль што ў штодзённай бітве за захаванне гэтай отчыннай спадчыны.

Дзяржава Кіеўская Русь узнікла шляхам паслядоўных трансфармацый: патрыярхальная сям'я – суседская абшчына – племя – саюз плямён. Гэта былі ступені, узнімаючыся па якім пачатковая адказнасць індывіда толькі за тых, хто з ім “адзінай крыві”, узвышалася да асэнсавання вышэйшай адказнасці – за “суайчыннікаў”, усіх тых, хто прыналежыў да “айчыны адзінай зямлі”.

У перыяд Кіеўскай Русі X–XIII стст. слова “отъчство” робіцца азначэннем усёй “роднай” зямлі і жывучых на ёй людзей. Увядзенне на Русі праваслаўнай рэлігіі прыдало найвышшы сэнс існуючаму ў свядомасці славянскіх плямён разуменню спрадвечнага радства людзей, жывучых і працуючых на агульнай зямлі. Зямлі, абараняць якую магчыма толькі адзіным – радствам лёсаў, мыслей і пачуццяў.

Асаблівасці прыродна-геаграфічнага асяроддзя Усходне-Еўрапейскай раўніны (адносна слабаўрадлівыя глебы і кліматычная нестабільнасць) фармавалі ў славянскім патрыятызме асабліва беражлівыя адносіны да зямлі, як мацеры. Прыроджанная любоў да яе злучалася з разуменнем яе трывог і бед і, як следства, з павышанай адказнасцю за яе дабрабыт і шчасце.

Адметныя помнікі старажытнарускай літаратуры, разам з дзеяннямі вялікіх уладароў Кіеўскай Русі (ад язычніка Святаслава, барацьбіта за незалежнасць Рагвалода, да заснавальніка Полацкай Сафіі Усяслава, выратавальніка праваслаўнай веры Аляксандра Неўскага) сведчаць: цялесны адчувальны патрыятызм мацеры-зямлі злучыўся з патрыятызмам душы, стварыўшы ўнікальны сінтэз цвёрдасці духа (веры) і цела (моцы), які ва ўсе часы выпрабаванняў яўляў народ.

Вяртанне да вытокаў – гэта не капрыз разума, а яго аб'ектыўная запатрабаванасць. Звяртаючыся да вытокаў славянскага патрыятызма, нельга не ўбачыць усёй значнасці першапачатковага злучэння ў ім паняццяў “зямля” і “душа”. Толькі разуменне свайго духоўнага яднання з роднай зямлёй здольна было падштурхнуць славян на перамогі над небяспекай качавага іга, захаваннем сваёй славянскай ідэнтычнасці разам з хрысціянскай верай пад час мангола-татарскага іга.

Дзяржавы ўсходніх славян X–XIII стст. фарміраваліся на мяжы леса і стэпу, і гэта надавала славянину рэдку здольнасць злучыць у свядомасці і пачуццях адзінства розных прастораў, унікальнасць прыроднага месца сустрэчы цывілізацыйных светаў.

Яшчэ да пачатку агрэсіі мангольскіх захопнікаў славяне знайшлі магчымасць не проста жыць на ўскрайку стэпу, але і прыняць і засвоіць свет стэпу, змясціць яго ў прастору свайго жыцця, светаразумення, каштоўнаснага сінтэзу.

Мангольскі заваёў, калі частцы ўсходніх славян прыйшлося сутыкнуцца з людзьмі стэпу, спавядаўшымі іншыя каштоўнасці, змяніў тып патрыятызма: ад агульнага, усходне-славянскага, заснаванага на праваслаўнай еднасці, прайшоў пераход да дзяржаўнага, заснаванага на еднасці тэрыторыі пражывання.

З прыняццём хрысціянства Руская зямля пачала асэнсоўвацца як “новая” і насялялі яе “новыя людзі”. Князь Уладзімір у малітве, прамоўленай пры хрышчэнні, усклікнуў: “Христе Боже, створивший небо и землю! Призри на новые люди сия, и даже имъ, господи, увѣдѣти тебе... Благословенъ господь Иисус Христос, иже възлюби новя люди, Русскую землю, и просвьти ю крещеньем”. У сярэдзіне XI ст. гэты матыў гучыць у Іларыёна ў “Слове о законе и благодати”, у Іакава Мніха ў “Памете и похвале князю Володимеру”, у “Житии святых мучеников Бориса и Глеба”. Тлумачэнне “новы” мае дваіны сэнс. Першы выкарыстоўваецца ў адносінах да народаў і земляў, прыняўшых Новы Завет і стаўшымі хрысціянамі: “Тако глаголетъ Господь”, – гаворыцца ў прамове Філосафа-грэка. Другі сэнс выкарыстоўваецца ў адносінах да рускіх людзей, прыняўшых хрысціянскае вучэнне, “поскольку они являются новыми

христианами последнего времени”. Нестар у пралогі да “Чтения о житии и погублении блаженных стратотерпцев Бориса и Глеба” называе новахрышчаны народ “работниками одиннадцатого часа”, маючы на ўвазе той стан разума і душы, з якім працавалі першыя ўсходне-славянскія хрысціяне на евангельскім шляху. У першыя стагоддзі свайго хрысціянства Русь імкнулась максімальна поўна кіравацца заветамі Хрыста, што прывяло да сярэдзіны XI стагоддзя да духоўнага канфлікту з Візантыяй. За шасцьсот стагоддзяў афіцыйнага хрысціянства ў Візантыі былі выпрацаваны нормы суадносін паміж прынцыпам непакіснага выканання заветаў і неабходнасцю паступіцца імі, калі гэта патрэбна для дзяржавы. Русь здолела інакш асэнсаваць гэтую сітуацыю, што прывяло да з’яўлення новай формы, якая акрэсліла ўсё жыццё ўсходне-славянскіх народаў, атрымаўшы сваё гукавое значэнне ў форме “Святая Русь”.

З 40-х гадоў XI ст. і да пачатку XIII ст. у вобразна-літаратурнай форме былі сфармуляваны тры сэнсавыя аспекты канцэпцыі “Святой Русі”, стаўшай асновай патрыятычнага выхавання ў X – XIII стст.:

1. Адзінства “всей Земли Русской”, што найбольш поўна было выказана ў “Аповесці мінулых гадоў”, “Слове аб паўку Ігаравым”, “Слове аб пагібелі Рускай зямлі”.

2. Духоўнае пераемства і адзінства з хрысціянскім светам, што ўпершыню прагучала ў “Слове о законе и благодати” Іларыёна.

3. Святасць як вышэйшы маральны ідэал паводзін, жыццёвая пазіцыя, прыкладам якой з’яўляецца кананізацыя Барыса, Глеба, Феадосія.

Адзінства “всей Земли Русской” як вышэйшы ідэал сярэднявечнага ўсходне-славянскага патрыятызму мела дзяржаўна-палітычны сэнс (нацыянальная незалежнасць і адзінства княскага рода); нацыянальна-царкоўнае самавызначэнне (аўтакефалія рускай царквы); дасягненне этнакультурнай суцэльнасці. Такі патрыятызм меркаваўся як трыадзінства дзяржавы, царквы і народа. Сам факт хрышчэння быў праявай узросшай дзяржаўнай свядомасці. Успрыяцце праваслаўнага веравучэння аб “единой и единственной православной державе, рядом с которой не может быть никакой иной”, стымулявала ўяўленне ў свядомасці славян аб тым, што Русь хаця “бо и невѣ домѣ”, па словах мітрапаліта Іларыёна, зямля, але ж раўная з усімі іншымі хрысціянскімі народамі.

У гэтых рэаліях актуальным для развіцця сярэднявечнага патрыятызму становяцца пытанні тытулавання князёў і ўдасканалення перадачы іх улады. Князь Уладзімір, парадніўшыся з візантыйскім імператарам, зацвердзіўся ў сваіх прэтэнзіях на царскі тытул. Па прыкладу біблейскага цара Саламона, ён даў дзесяціну першаму саборнаму храму хрышчонай Русі – царкве Багародзіцы, названай таму Дзесяціннай царквой. “Аповесць мінулых гадоў” праводзіць аналогію ў будаўніцтве гэтага храма з першым іерусалімскім саборам: заклік майстроў, будаўніцтва на гары, упрыгожванне абрадавай утвары, семь гадоў працы, “праздник велик” па заканчэнню будаўніцтва. Уладзімір пачаў вырабляць асабістую манету з выявай князя на прастоле і ў імператарскай кароне. У “Аповесці мінулых гадоў”, “Слове о законе и благодати” кіеўскі князь параўноўваецца з імператарам Канстанцінам: “Он в елинех и римлянех царство Богу покори, ты же – в Руси: уже бо и в оных и в нас Христос царем зовется”, – абвяшчаў Іларыён і называў Уладзіміра “единодержец земли своей”. У “Сказании о Борисе и Глебе” ён называецца “самодержец всей Русской земли”. Тытуламі “самодержец” і “единодержец” у далейшым будуць называцца ўсходне-славянскія князі Яраслаў Мудры, Уладзімір Манамах, Андрэй Багалюбскі. У славянскіх рэаліях XI–XII стст. гэтыя тытулы не ўтрымліваюць ідэі бажэственнага паходжання княжацкай улады. Яна спадкуецца ад Алега, Ігара, Святаслава, князёў-язычнікаў і робіцца “единодержавной” толькі “по Божественному промыслу, которому приобщился

Владимир”. У сярэдзіне XII ст. у летапіснай традыцыі з’яўляецца паняцце “самовластия”, асэнсоўваемае не ў традыцыйных хрысціянскіх катэгорыях самакаштоўнасці, самаўладдзя душы, а як самастойнае ўладаранне князя, яго праведная дзяржаўная ўлада. “Держава самовластна ко Богу изваянная славою паче звезд небесных не токмо и Роуских концев ведома, но и соушим в море далече”, пішацца ў Іпацьеўскім летапісу ў панегірыку вялікаму кіеўскаму князю Рурыку Расціславічу.

Новыя тытулы азначалі, па-першае, легітымнасць вялікакняжацкай улады, па-другое, дэманстравалі права на суверэннітэт і незалежнасць Русі ад прэтэнзій Візантыі на усехрысціянскае адзінства, па-трэцяе, былі фізічнай праявай адносін чалавека да Радзімы, калі ў постаці і тытуле князя злучаліся не толькі адміністрацыйныя функцыі, але і ўспрыяцце яго як сымбалю сваёй зямлі.

Усходне-славянскія князі да пачатку XIII стагоддзя не карысталіся тытулам “цар”. Ён выключна ўжываўся ў царкоўна-літаратурнай традыцыі і ў адносінах да князёў, якія здзейснілі богаўгодныя дзеянні ў зацвярджэнні каштоўнасцей хрысціянскай веры. Г. П. Федотаў звяртае ўвагу на тое, што руская царква пры кананізацыі святых князёў улічвала не палітычныя заслугі, а “подвиг жертвенного служения любви: за свой град, за землю русскую, за православных христиан”. Такім чынам, мы бачым яшчэ адзін бок увасаблення сярэднявечнага патрыятызму Русі – княжацкі, альбо дзяржаўны.

Царскі тытул, візантыйская трактоўка манаршых вольнасцей, згодна з якімі, Бог – гэта цар нябесны, а цар – зямны бог, зацвердзіўся пасля падзення Візантыйскай імперыі (1453 г.) і вызвалення ад мангола-татарскага іга (1480 г.). З засваеннем грэчаскага ідэала ўлады спыняецца княская святасць, і ніхто з маскоўскіх уладароў не быў кананізаваны. Іх радаводы, узыходзячы да імператара Аўгуста, парушалі традыцыю “агульных продкаў”, агульных захіснікаў у асобах святых князёў, узыходзячую да язычніцкіх часоў. Новымі сэнсамі напаўняюцца паняцці “самадзяржаўе” і “самаўладдзе”. Самадзяржаўе, адзінадзяржаўе з ідэі аб уладары, незалежным ні ад якога знешняга ціску (ідэя нацыянальнага суверэннітэта), пераўтварылася ва ўяўленне аб уладары з неабмежаванай унутранай уладай (імператарскі веліч), якая паходзіць сама з сабе, сама сабе трымае і нічым звонку не абмежавана.

У дамангольскі перыяд захоўваліся традыцыі княскага “родаўладарання”, якое складалася ў сумесным валоданні рускімі землямі. “Ряд Яраслава” 1054 г. замацаваў сістэму размеркавання рускіх гарадоў і зямель на падставе радавога старшынства, па якому вялікакняжскі тытул і кіеўскі прастол (“у бацька места”) замацоўваўся за аднім, часцей за ўсё старэйшым братам. Умовы прастоланаследдзя агаворваліся міжкняжскімі дамовамі і адлюстроўваліся ў тэрміналогіі сваяцтва: бацька – старэйшы брат – малодшы брат. Гэтым вырашалася дзве праблемы: захаванне дзяржаўнай цэласнасці і радавога адзінства княскай дынастыі. Ва ўсходне-славянскай летапіснай традыцыі “княжеский “братский” род воплощал единство Русской земли и нового народа – они и были “субъектами” начальной русской истории (и права) в христианском значении этого понятия”. Яны хрысцілі Рускую землю, іх высілкахі народ адукаваўся, яны сталі творцамі гісторыі, калі звярнуліся да Божай праўды. Кіеўская Русь бачыла ў адзіным княжскім родзе “не столько начала власти, сколько начало служения” народных правядыроў і захіснікаў, дзеянні якіх пакладзены ў асновы перамог і славы Кіеўскай Русі.

Патрыятызм усходніх славян увасабляўся таксама ў этнічным і сацыякультурным сінтэзе розных раёнаў Рускай зямлі, які здзейсняўся градабудаўнічай палітыкай вялікіх князёў кіеўскіх. “Сие не добро, еже мал город около Киева”, – казаў Уладзімір і загадаў будаваць гарады ў памежжы Рускай зямлі, тым самым азначаючы

межы княскай улады і маладой дзяржавы. Сімвалічнае асэнсаванне новых гарадоў замацоўвалася ў іх назвах, атрыманых ад хрысціільных імён князёў: Ізяслаўль, Браслаўль, Яраслаўль, Юр'еў.

З прыняццем хрысціянства і будаўніцтвам манументальных храмаў змяняўся і воблік гарадоў. Яго цэнтрам, галоўнай святыней рабіўся кафедральны сабор (Сафійскі – у Кіеве, Полацку і Ноўгарадзе), які арганізоўваў вакол сабе прастору, вуліцы, канца горада. У сваю чаргу, горад уцягваў у сферу сваіх інтарэсаў пасады і вёскі, ствараючы з імі адзінае цэлае. Самі гарады імкнуліся да стольнага горада, ствараючы іерархію статусаў у залежнасці ад месца князя ў чарзе спадкавання бацькоўскага месца. Усё гэта разам стварала адзінае цэлае, непадзельнасць княскай улады, рускіх зямель і веры. Аўтар “Слова о погибели Русской земли” з гонарам апісваў панараму “усёй зямлі Рускай”: “до угров и до ляхов, до чехов, от чехов до ятвагов, от ятвагов до литовцев, до немцев, от немцев до карелов, от карелов до Устюга, где обитают поганые той мичи иза Дышащее море, от моря до болгар, от болгар до бургасов, от бургасов до черемисов, от черемисов до мордвы – то все с помощью Божьею покорено было христианским народом, поганые эти страны повиновались великому князю”.

У 867 годзе візантыйскі патрыярх Фоцій пісаў аб Русі як аб “народзе невядомым”, прыйшлым “з крайніх межаў зямлі”. Праз дзвеці год рускі мітрапаліт Іларыён урачыста заявіў аб тым, што Руская зямля “вѣ дома и слышима есть всѣми четырьми конци земли”. Гэтыя словы гучалі як права славян на равенства ў хрысціянскім свеце і духоўнае пераемства: “се страны благий Бог наш помиловал, и нас не презрел – восхотел и спас нас, и в разум истинный привел и в пустой, пресухой земле нашей, идольским зноем иссушенной, внезапно потек источник евангельский, питая всю землю нашу”, – маўляў Іларыён. У іерархіі шматлікіх хрысціянскіх царквей было вызначана, што толькі царква, заснаваная Хрыстом і яго вучнямі, лічылася сапраўднай. Царква, якая не мела апостальскага бласлаўлення і прыняўша яе вучэння праз другіх, лічылася рангам ніжэй, падуладнай і залежнай. На гэтыя лагічныя канструкцыі ўсходне-славянская думка адказала легендай аб хрышчэнні Русі Андрэем Первазваным, заявіў тым самым, што яна мае права на аўтакефалію. Кіеўскі князь Яраслаў Мудры ажыццявіў цэлую праграму, накіраваную на рэальнае дасягненне самастойнасці ўсходне-славянскай царквы: у 1037 г. у Кіеве была заснавана руская мітраполія; пабудаваны новыя праваслаўныя цэнтры – Св. Сафіі (1043), Кіева-Пячэрскі манастыр (1051); у 1054 годзе прызначан рускі па паходжанню мітрапаліт Іларыён; створаны асабісты пантэон святых. У выніку гэтага, Кіеў стаў духоўна-рэлігійным цэнтрам свайго часу.

Пад століям Сафійскага сабора прагучала “Слово о законе и благодати” Іларыёна, якое ўлічвала духоўныя асновы візантыйскага праваслаўя, але пры гэтым адлюстравала ўсходне-славянскае асэнсаванне хрысціянскай традыцыі.

1. Манапольнаму праву візантыйскай царквы на выключнае права валодання благадаццю была багаслоўскі пераканаўча супрацьпастаўлена ідэя роўнасці народаў ва Хрысце.

2. Візантыйская хрысціянская традыцыя звязвала ўкараненне добра, святла, ачышчэння з другім прыходам Хрыста, Іларыён уявіў само прыняцце хрысціянства як ужо здзейсніўшыся факт пераўтварэння чалавека і пераадольвання недасканалнасці свету.

3. Самастойнасць Русі ў прыняцці хрысціянства без грэчаскага пасрдніцтва ўяўлена як праява волі Бога і прарочаства аб непазбежнасці той гадзіны ў сусветнай гісторыі, калі да благасці звярнуцца “языки” апошнія і яны стануць першымі.

4. Упэўненасць у велічы сучаснага Рускай зямлі і ў новых дасягненнях яе народа. У малітве аб Рускай зямлі Іларыён абвясчаў: “Мирѣ утверди, страны укроти,

гладь угобзи, владык наши огрози странамъ, боляры умудри, грады разсели, Церковь твою вѣ зрати”.

5. Руская зямля і народ знаходзяць у Іларыёна рэлігійны сэнс і ў нацыянальнай самасвядомасці Русь робіцца не проста дзяржавай, а нечым большым, што атрымоўвае ў Максіма Грэка канкрэтную назву – “Святая Русь”.

Праваслаўе, з яго саборнымі ўстаноўкамі на калектыўнае ўспрыяццё і бачанне ісціны, рабілася фактарам самасвядомасці і самапазнання народнага адзінства. На станаўленне ўсходне-славянскай самасвядомасці, этнакультурнай цэласнасці паўплывала тры ўмовы: па-першае, успрыяццё праваслаўя як “рускай веры”; па-другое, азначэнне “Русі” адначасова як асаблівага народа і асаблівай дзяржавы; па-трэцяе, супрацьпастаўленне “новоизбранных людей Русской земли “иностранцам” (немцам, варягам) и “иноверцам” (“латинянам” и “басурманам”))”. Адсюль – узаемапраціўленне канфесійнай, этнічнай і дзяржаўнай прыналежнасці. У гэтым адзінстве аб’яднаючым пачаткам патрыятычнай свядомасці выступала праваслаўная вера. У асноўныя моманты гісторыі народ быў згодзен “расстаться с властью и государственностью, чем с верой и Церковью”.

Адзінства землі Рускай успрымалася як цэлае таксама праз моўную агульнасць. Русь далучалася да хрысціянства праз царкоўнаславянскую, кірыла-мефодзіеўскую моўную традыцыю. На гэтай падставе ва ўсходніх славян сфарміравалася падобнае пісьменства, літаратурная і багаслужэбная мовы. Гэтыя агульнакультурныя з’явы рабіліся выявай этнічнага адзінства ўсходніх славян, што стварыла прынцыпальна новы тып адносін: духоўна-культурнае адзінства – духоўна-культурны патрыятызм.

Праваслаўе, робячыся духоўна-сэнсавым цэнтрам усходне-славянскай культуры, фармавала агульныя тэндэнцыі развіцця архітэктуры, іканапісу, літаратуры, музыкі і аднатыпныя сацыякультурныя працэсы на ўсёй тэрыторыі Рускай зямлі. Д. С. Ліхачоў так пісаў аб старажытнарускай літаратуры: “перед нами литература, которая возвышается над своими семью веками как единое грандиозное целое, как одно колоссальное произведение, поражающее нас подчиненностью одной теме, единым борением идей, контрастами, вступающими в неповторимые сочетания”. Гэтую характарыстыку магчыма аднесці і да ўсёй культуры. Старажытнарускія пісьменнікі, іканапісцы, архітэктары, валодалі пачуццём калектыва. Гэтая якасць старажытнарускай культуры абумоўлівалі яе цэласнасць, захоўвалі адзінства ўсёй зямлі Рускай ва ўмовах феадальнай раздробленасці.